

Е.Г. Циганкова

А.Ю. КРИМСЬКИЙ І С.О. ЄФРЕМОВ. СПІВПРАЦЯ У РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (1920–1928)

У 2006 році виповнилося 135 років з дня народження А.Ю. Кримського і 130 – з дня народження С.О. Єфремова. Обидва вчені віддали кращі роки свого життя Українській академії наук. За задумом її засновників вона як наукова установа мала бути на рівні передових академій світу, як держава – експертом уряду з питань наукової політики, як національна – продовжувати і розвивати традиції Куліша і Шевченка, Антоновича і Драгоманова, Франка і Лесі Українки.

Вузькокласовий підхід до вирішення соціальних проблем у тоталітарній державі породжував зневажливе ставлення до інтелігенції, і за цих умов ВУАН та науковці ставали об'єктом переслідування з боку партапарату як втілення ворожої буржуазної ідеології, котрий ставив за мету будь-якою ціною взяти під контроль всю установу, в статуті якої вказувалося, що вона є незалежною у розв'язанні своїх внутрішніх справ, зокрема щодо вибору напрямів наукових досліджень і персонального складу. Власне кажучи, протягом 20-х рр. Академія жила під знаком боротьби за збереження свободи наукової творчості.

У цій боротьбі чільне місце посідали А.Ю. Кримський та С.О. Єфремов, і не тільки завдяки їхньою високому становищу в академічній ієрархії (перший був неодмінним секретарем, головою історично-філологічного відділу, другий – віцепрезидентом і головою управи – підрозділу, що керував господарчими і фінансовими справами). Обидва мали незаперечний науковий авторитет, займали активну громадянську позицію і вірно служили українству ще за часів царату. Їхня бездоганна репутація робила їх визнаними лідерами серед учених.

Сталося так, що у перші пореволюційні роки з їхньою політичною та економічною нестабільністю Академія втратила більшість академіків першого складу. Залишив Україну її перший президент В.І. Вернад-

ський, другого – М.П. Василенка – не затверджено владою, наступний, О.І. Левицький, невдовзі помер, а В.І. Липський заглибився у науку і мало переймався академічними турботами. Отже, те, що Академія вижила і успішно розвивалася протягом 20-х рр., великою мірою є заслугою неодмінного секретаря А.Ю. Кримського та його однодумця С.О. Єфремова. Вони були різні: перший – гнучкий і дипломатичний, другий – безкомпромісний, часом різкий, але криштально чесний і правдивий.

У перші роки існування Академія мала об'єднати вчених із високим науковим потенціалом та авторитетом, і такою людиною був С.О. Єфремов, відомий на той час автор праць про творчість Шевченка, Грінченка, Марка Вовчка та ін. Справжньою подією у літературознавстві стала його капітальна "Історія українського письменства", в якій автором закладено оригінальну концепцію розвитку української літератури. В ній охоплено період від глибокої давнини і до нових часів, подано критичні характеристики окремих напрямів і внеску окремих авторів. Українську літературу представлено як самотутнє явище з позиції гуманістичних ідей народництва кінця XIX ст.

Численні праці Єфремова, на думку Кримського, становили чудовий матеріал для історії новітнього письменства, а сам він мав бути на першому місці серед усіх можливих кандидатів. Тому вже на другому засіданні I (історично-філологічного) відділу академіки Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров вирішили, що "намічено на кафедрі класи красного українського письменства історика українського новітнього письменства Сергія Олександровича Єфремова"¹. Вже в січні 1919 р. Єфремов стає першим академіком класи красного письменства, а у 1920-му – академіком по кафедрі історії українського письменства.

З того часу він – провідна наукова сила Академії: створив і очолив постійну

комісію для видання пам'яток новітньої української літератури, керував комісією для вивчення громадських течій в Україні, був головою історично-літературного товариства, членом багатьох комісій, зокрема пріоритетної комісії живої української мови.

Крім завдань налагодження наукового життя, перед Академією поставали ще й проблеми відносин із владою, від якої, врешті-решт, залежало існування установи, фінанси, видавнича база і безліч господарських справ. І тут в особі Єфремова Кримський знайшов собі достойного товариша. Після від'їзду Д.І. Багалія до Харкова історично-філологічний відділ очолив А.Ю. Кримський, а посаду секретаря відділу обійняв Єфремов, а коли у 1924 р. тяжко захворів А.М. Лобода, що керував управою, на його заступника було обрано Сергія Олександровича. Сам він не дуже хотів керувати господарчим органом, однак працював дуже відповідально.

Становище голови управи чинило великий вплив на загальний хід академічного життя і ставило Єфремова в центрі подій. За словами М.З. Левченка, значення його було дуже велике, тим більше що його відзначали ще й велика людяність і чесність; до нього зверталися і як до адміністратора, і як до захисника, і як порадника. І Єфремов мав терпіння всіх вислухати, всім порадити чи допомогти. Але з ним не грали в дипломатію, й коли доводилось говорити, то говорили відверто, незалежно від того, було це приємно чи ні: він любив "різати правду у вічі".

Втручання влади у життя Академії почалося дуже рано: вже у 1921 р. з Харкова був надісланий представник Наркомосу Л.М. Левитський. Він зробив заяву про неминуче скорочення штатів, про те, що шойно обраного на президента М.П. Василенка влада не затверджує, й, нарешті, про зміни в статуті. В центрі боротьби опинилися Єфремов і Кримський, на яких лягала відповідальність за збереження концептуальних положень Академії.

На той час Агатангелові Юхимовичу вдалося подолати труднощі зі скороченням штатів. Захищаючи кожну конкретну людину, він зберіг у штаті 137 співробітників, а потім поступово добивався збільшення

їхньої чисельності. З цього приводу роздратований Левитський писав наркомові Г.Ф. Гриньку: "На днях скінчила свою працю академічна комісія по скороченню штатів на чолі з академіком Орженцьким, і приступає до праці комісія, призначена Вами в Харкові... Дуже жалко, що в нашу комісію встряв Кримський, при якому неможливо робити висновки по суті справи... В Академії утворилася така атмосфера, панують такі традиції (цілковита схоластика), що, мабуть, скорочення штатів нічого не допоможе, – треба зовсім зачинити цю установу й розгалузити її на науково-дослідні кафедри..."²

Більш загрозливими були намагання щодо зміни статуту, новий варіант якого виробляла спеціальна комісія Наркомосу під головуванням Кримського і за участю Гринька. Тепер Академією мала керувати рада, до складу якої, крім дійсних членів, вводилися представники Наркомосу, ним же мали затверджуватися новообрані академіки, і йому ж ставала підлеглою вся установа. Науковці були обурені – адже найвищу наукову інституцію було поставлено на один рівень із культосвітніми установами, порушувалась незалежність вчених у виборі напрямів наукової тематики. Але Кримському вдалося зберегти основне положення: внутрішній свій устрій Академія встановлює сама. Спираючись на нього, протягом наступних років Академія зберігала свою автономність і керувалася статутом 1918 р.

Надалі відносини з владою ускладнювалися – Академія гостро відчувала некомпетентність управління і не раз порушувала питання про те, що "во всех делах, касающихся научной деятельности Академии, Всеукраинская Академия наук должна быть непосредственно подчинена верховной власти без промежуточных инстанций"³.

У січні 1925 р. розглядався проект "Основних положень реорганізації Всеукраїнської Академії наук", надісланий від Головнауки. В документі установа критикувалася за недостатню революційність, відстороненість від сучасного соціально-економічного життя і політичного розвитку, навпаки, – йшлося в документі, – ці проблеми "придушуються традиціями давнього етнографізму"⁴.

У тому ж проекті пропонувалася реорганізація персонального складу: рада мала бути поповнена представниками окремих секцій і кабінетів, а не складатися виключно з академіків. Метою тих перетворень було введення до керівництва осіб, призначених владою, щоб контролювати академічне середовище. Знов незалежність Академії була під загрозою, тим більш що через деякий час до статуту вводився новий пункт – про надання всім директорам дослідних інститутів України всіх прав дійсних членів, тобто право обрання нових членів, президії тощо. Загальні збори одностайно висловилися проти такого проекту, вважаючи, що в такий спосіб фактично призначалися б на академіків і такі особи, які часто могли б не відповідати високій науковій кваліфікації академіка. “А що число дослідних інститутів на Україні, себто їх голів, має тенденцію прогресивно зростати, то незабаром надійшов би час, коли отакі призначені академіки навіть перевищували б ординарних академіків своєю кількістю”⁵. Така резолюція, вироблена Кримським і Єфремовим, рішуче відхилила пропозиції влади. Це означало загострення боротьби.

Щоб забезпечити підтримку з боку колективу, неодмінний секретар і віце-президент скористалися тим, що НКО відмінив на той час переобрання президії, і замість того на черговому засіданні загальних зборів поставили на голосування вотум довіри. Ось тут яскраво виявилися характери тих двох видатних особистостей, які протягом майже десятиріччя рятували Академію від совітизації. Дипломат Кримський виголосив цілу промову, в якій говорив про себе: “Він – переконаний комуніст, і, не вважаючи на все бажання акад. Кримського йти соборно з усіма до спільної всім однаково дорогої наукової мети, мабуть, у де-кого з академіків може виникнути побоювання, що думки і настрої акад. А.Ю. Кримського могли б часом піти врозріз із думками і настроями інших академіків – людей аполітичних або безпартійних. Саме тепер, коли відбувається реформа Академії в дусі совітизації, акад. А.Ю. Кримський мусить точно знати, яка частина академіків довіряє йому секретарювати під цю відповідальну пору й яка частина не довіряє”⁶. Натомість принциповий та прямодушний Єфремов

на момент голосування просто вийшов із зали засідань.

У наступні роки дискусії навколо статуту не вщухали. Тепер влада пропонувала злиття двох відділів – історично-філологічного і соціально-економічного – в один соціально-економічний, що значно звузило б дослідження в галузі україністики, а також проблем права, демографії тощо і тим послабило б національний вектор ВУАН.

У травні 1925 р. Академія рішуче відмовилася від цього проекту і запропонувала свій, а влітку Упрнаука намагалася провести зміни обманним шляхом без відома загальних зборів. До Харкова був направлений варіант статуту, нібито затверджений загальними зборами, а насправді їм невідомий. Невдовзі Єфремову довелося відвідувати Харків вже з приводу іншого скандалу: йшлося про виділені для ВУАН гроші, вже розподілені по відділах, – але після візиту секретаря М.С. Грушевського Ф. Савченка гроші були передані історичній секції без будь-яких узгоджень.

Фінансові справи були міцним знаряддям у руках урядовців для тиску на Академію і дуже болісно відгукувалися в академічному житті: грошей завжди було замало, хтось обов’язково лишався незадоволеним, починалися внутрішні чвари, які навмисно роздмухувалися зверхниками, а це руйнувало колектив. Не було порядку і в самому Наркомосі, завдяки чому розвивалася система “паломництва”, тобто всякий (чи то керівник, чи то молодший співробітник) їздив особисто до Харкова, добивався свого, а за якийсь час міг поїхати туди хтось інший і перевірити справу на свою користь⁷. Цим користувався М.С. Грушевський, наїздив до Харкова сам або посилав своїх найближчих співробітників, і НКО без відома ВУАН урізав і передавав у його розпорядження великі суми, утворював нові установи, перерозподіляв посади і т.ін., що спричиняло колотнечу й незадоволення. Як керівнику управи, Єфремову доводилося розв’язувати конфлікти, і з його подачі було прийнято декілька ухвал, що забороняли будь-кому зі співробітників ВУАН їздити до Харкова без дозволу президії, та опротестовано скількись ухвал НКО, що торкалися вуанівських справ і не були погджені на місці.

Не менш дійовим інструментом влади було кадрове питання. Вище вже йшлося про те, що головним критерієм членства в Академії з перших днів її існування був високий науковий авторитет кандидата. Зі свого боку, партійне керівництво було зацікавлене у введенні “своїх” людей, щоб контролювати колектив зсередини. У цьому відношенні показовою є історія з появою у складі ВУАН кафедри єврейської пролетарської культури, яка невдовзі перетворилася на інститут.

Ще у 1919 р. в Академії виникла Єврейська історично-археографічна комісія (коротко – гебраїстична). Закладена групою єврейських істориків, вона займалася пошуками та вивченням матеріалів, що висвітлювали єврейське питання в Україні. До середини 20-х рр. нею було зібрано велику колекцію стародруків і рукописів (нині зберігається у Центральному історичному архіві м. Києва). В комісії працювали також гебраїсти – фахівці з Київської духовної академії. Але проблеми мови – ані іврити, ані їдиш – комісією не вивчалися.

У 1926 р. у Наркомосі розглядалась доповідна записка, узгоджена Євбюро при ЦК КП(б)У, про необхідність організації кафедри єврейської пролетарської культури у складі ВУАН. У ній проголошувалося, що “зріст культосвітньої роботи єврейською мовою на Україні... викликає необхідність науково-дослідчої роботи в галузях єврейської літератури, історії взагалі та на Україні зокрема”. Незважаючи на опір Академії, кафедру силовим рішенням було засновано при Академії. В обґрунтуванні наголошувалося, що вона створюється для відродження національної культури та мови і її завданням стане розробка єврейської граматики, академічного словника, вивчення літератури, історії, “особливо витриманого марксистського висвітлення як класових взаємовідносин всередині єврейського народу, так і взаємовідносин з іншими народами на протязі їх історичного розвитку”⁸. НКО намітив і співробітників кафедри: т.в.о. керівника призначено Н.І. Штіфа, юриста за фахом; на керівника секції історії – А.І. Слуцького, завідуючого педагогічним технікумом, який навіть не мав вищої освіти, але був членом КП(б)У; керівником секції літера-

тури – Н.Є. Ойслендера – автора кількох публікацій популярно-критичного та публіцистичного змісту; на наукового співробітника рекомендовано Й. Ліберберга, політичного діяча, представника Євбюро при ЦК КП(б)У, доти військового лектора, на час призначення – викладача історії класової боротьби в Київському інституті народного господарства та активного члена науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму. Отже, нова кафедра мала виразне політичне забарвлення і мала протистояти гебраїстичній комісії і навіть поглинути її. До того ж запропонований склад кафедри не відповідав академічним вимогам щодо наукової кваліфікації. За встановленим порядком науковий доробок кандидатів був ретельно проаналізований, і зроблено висновок, що немає підстав зараховувати їх до складу працівників Академії.

В офіційному листі до Упрнауки за підписами президента В. Липського, віцепрезидента С. Єфремова, неодмінного секретаря А. Кримського висловлено головне кредо ВУАН щодо кадрів: “Академія наук визнає величезну вагу дослідчої кафедри єврейської культури. Але вважає, що люди, які працюють на цій кафедрі і мають підготовлювати майбутніх професорів, повинні задовольняти науковим вимогам. Цього вимагає і авторитет майбутньої кафедри, і авторитет Академії... Тому Академія наук ще раз прохає Упрнауку уважно розглянути наукову кваліфікацію намічених керівників згаданої кафедри...”⁹

Незважаючи на всі аргументи, кафедру було залишено при Академії, і вона задекларувала свою програму: “Єврейські робітничі маси повинні набути їх рідною єврейською мовою все наукове, що цікавить їх як частину робітничих мас та всього світу”¹⁰. Очевидно, що кафедра ставила перед собою суто просвітницькі завдання; серйозні сумніви викликала ідея працювати виключно мовою їдиш, що суперечило концептуальним засадам Академії, яка мала працювати українською мовою. “Які б не були праці кафедри, вони лишаться недоступними неєврейським масам і пройдуть поза них...”¹¹ – висловила свою точку зору ВУАН. Листування з владою було важким і тривалим, і весь його тягар несли на собі Кримський і Єфремов, а тим часом у пресі на них виливалися зливи брудної

лайки. Але вони не здавалися і добилися того, що кафедра хоча номінально і лишалася у складі Академії і навіть невдовзі була перетворена на Інститут єврейської пролетарської культури, але підлягала безпосередньо Наркомосові. До того ж, попри наклепи і політичні звинувачення, Академії вдалося видати два томи праць Гебраїстичної комісії, які, до речі, не втратили наукового значення до наших часів. Це була перемога, але вона була, мабуть, останньою.

Труднощі 20-х рр. для Академії не вичерпувалися боротьбою з чужорідною установою. Головною причиною конфлікту з владою стала українізація. Відродження національної культури і мови було першочерговим завданням Академії. Кримський мав свою концепцію української мови, головні положення якої виробляв разом із Б.Д. Грінченком; його однодумцями були А.В. Ніковський, С.О. Єфремов, І.І. Огієнко та ін., а непримиренними опонентами – М.С. Грушевський, П.А. Тутківський та їхнє оточення, зокрема молодь з Інституту української наукової мови.

У питаннях мови і правопису на Кримського спеціальною директивою НКО було покладено відповідальність за їхню єдність в академічних виданнях; це змушувало його втручатися у видавничі справи окремих авторів, що часто-густо викликало невдоволення. Конфлікти такого роду особливо загострилися, коли на чолі державної правописної комісії став Скрипник, який з позицій партійного функціонера активно втручався у мовознавчі дискусії. Суть суперечок окреслив М.З. Левченко: “Тим часом у Кримського й Скрипника зайшли ще й великі розходження в правописній справі. Вже з самого початку, коли виникла потреба правописної реформи, можна було помітити тенденцію НКО... в бік наближення нашої системи правопису до галицької традиції. Скрипник, ставши на чолі Комісії, ще більше загострив отакий напрям. Кримський вже з самого початку своєї наукової діяльності був рішучий ворог “галицьких тенденцій” як у мові, так і в правописі. Він уважав їх за шкідливі не стільки для наддніпрянців, ба й для самих галичан, убачаючи в тому відрив од живої мови й полонізацію... Скрипник виразно стояв на позиції поступок галицькій систе-

мі. Цю позицію Голови Комісії Кримський вважав за ненаукову і дивився на неї як на політичну гру”¹². Він вважав, що Скрипник у правописних справах не досить компетентний, що позиція його неправильна і що він зловживає своєю владою голови комісії; навіть виступив проти ухвал комісії зі статтею в “Записках Історично-філологічного відділу”¹³. За це Кримський та його однодумці звинувачувалися у шовінізмі, великодержавництві, русифікаторстві. Забігаючи наперед, зазначимо, що ті ж самі “русифікаторські” ідеї згодом стали підставою для звинувачень у націоналізмі, достатньо згадати, що у таємній доповідній А. Хвиля піддавав нищівній критиці “запеклих націоналістів” Кримського, Єфремова, Ніковського¹⁴.

Боротьба непокірної установи за незалежність і свободу думки не вщухала, хоча в академічному середовищі вже не було однастайності. У 1928 р. М.С. Грушевський надіслав до НКО т.зв. “осібну думку”, в якій сповістив, що управа Академії наук – “то люди українству неприхильні”, натякаючи на Єфремова, Кримського, Лободу. Наслідком стала прискіплива ревізія ВУАН спеціальною комісією НКО, що зробила негативні висновки, після чого була переобрана президія, від керівництва усунені Кримський та Єфремов, переглянуто персональний склад і академічного звання позбавлені академіки Ф.І. Міщенко і К.В. Харлампович, у минулому професори духовних академії.

В останній раз наукова установа під керівництвом тепер вже опальних лідерів знайшла в собі мужність стати на захист своїх колег. Згадано було старий метод: на адресу НКО надіслано листа за підписами всіх дійсних членів з обґрунтованою вимогою повернути академічне звання керівнику Візантологічної комісії та історично-етнологічного відділу Київської філії ВУНАС Ф.І. Міщенку. Але марно. Часи змінилися, і сила була на боці влади.

Країною кружляли чутки про якийсь ворожий заклот, центр якого нібито знаходився в Академії, не забарилися і перші арешти у справі СБУ. Водночас точилася кулуарна колотнеча навколо академічних виборів, що мали відбутися влітку 1929 р., – перші вибори, що готувалися під наглядом партапарату під керівництвом

московських зверхників. Вперше на академіків обиралися партійні функціонери – наркоми М.О. Скрипник, В.П. Затонський, О.Г. Шліхтер, високопосадовець М.І. Яворський та ін.

Вкрай дезорієнтований колектив, позбавлений своїх захисників в особі неодмінного секретаря Кримського і віце-президента Єфремова, вже не міг чинити опір. Зате Л.М. Левицький із задоволенням доповідав на засіданні Київського окружкому КП(б)У: “Зараз в Академії наук відчуються настрої більш-менш пригнічені і навіть появляється деяка розгубленість. Обрання наукових робітників довело нам наявно, що зараз до Академії наук можна провести без особливих труднощів кандидатури, які нам потрібні. Ми це використали і частину партійних товаришів туди

всунули і постарались розбити те родинне оточення, яке там було”¹⁵.

Цю битву не виграв ніхто. Загинув у в’язниці С.О. Єфремов, така ж доля чекала і на Кримського, фактично у засланні помер у Москві М.С. Грушевський, а протягом 30-х рр. загинули їхні непримиренні опоненти, що дбайливо охороняли країну від “класових ворогів”, чиновники від ідеології, які так старанно руйнували найвищу наукову інституцію, а сама вона із незалежної вільнодумної корпорації вчених перетворилася на звичайний виконавчий орган влади, у статуті якого з’явився пункт: “Академіки и весь научный персонал могут быть лишены своего звания и своих прав, если они не выполняют своих прямых обязанностей, а также если их деятельность сознательно направлена во вред Советскому Союзу”¹⁶.

¹ Кримський А.Ю. Академік Сергій Олександрович Єфремов // Зап. Істор.-філол. відділу ВУАН. – 1919. – Кн. 2. – С. 48–49.

² Лист Л.М. Левитського до Г.Ф. Гринька від 29.12.1921 р. // ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 451. – Арк. 197–198.

³ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 451. – Арк. 312 зв.

⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 26316. – Арк. 6.

⁵ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 26355. – Арк. 1.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 26323. – Арк. 1.

⁷ Левченко М.З. Звинувачення відкидаю // Вісник НАН України, 1996, №3–4. – С. 62.

⁸ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 241. – Арк. 7.

⁹ Лист ВУАН до Упрнауки від 19.1.1927 р. // ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 149.

¹⁰ Там само, арк. 164.

¹¹ ВУАН до Наркома Скрипника 30.IV.1928. Доповідна записка // ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 697. – Арк. 122–123.

¹² Левченко М.З. Звинувачення відкидаю // Вісник НАН України, 1996, № 3–4. – С. 64–65.

¹³ Кримський А.Ю. Нарис історії українського правопису до 1927 р. // Зап. історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 26. – С. 175–186.

¹⁴ ЦДА ГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 306. – Арк. 34–35.

¹⁵ ЦДА ГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 291. – Арк. 7.

¹⁶ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 358. – Арк. 3.